

PROSTOR

21 [2013] 2 [46]

ZNANSTVENI ČASOPIS ZA ARHITEKTURU I URBANIZAM
A SCHOLARLY JOURNAL OF ARCHITECTURE AND URBAN PLANNING

SVEUČILIŠTE
U ZAGREBU,
ARHITEKTONSKI
FAKULTET
UNIVERSITY
OF ZAGREB,
FACULTY
OF ARCHITECTURE

ISSN 1330-0652
CODEN PORREV
UDK | UDC 71/72
21 [2013] 2 [46]
235-418
7-12 [2013]

Af

POSEBNI OTISAK / SEPARAT | OFFPRINT

ZNANSTVENI PRILOZI | SCIENTIFIC PAPERS

248-259 **HRVOJE BARTULOVIC**
ANDREJ UCHYTIŁ
KARIN ŠERMAN

TRI STAMBENA SKLOPA ARHITEKTA
STANKA FABRISA U SPLITU IZ 1960-IH
TIPIZIRANE STAMBENE JEDINICE
U RAZLIČITIM PROSTORNIM OKOLNOSTIMA

IZVORNI ZNANSTVENI ČLANAK
UDK 728.1 S.FABRIS(497.5 SPLIT)"1960/1970"

THREE HOUSING COMPLEXES IN SPLIT
DESIGNED BY STANKO FABRIS IN 1960S
STANDARDIZED HOUSING UNITS
IN DIFFERENT SETTINGS

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER
UDC 728.1 S.FABRIS(497.5 SPLIT)"1960/1970"

SL. 1. FABRISOVI STAMBENI SKLOPOVI U SPLITU: 1. SKLOP NA KRIZANJU DRŽICEVE I VIŠESLAVOVE ULICE, 1959.-1962.; 2. SKLOP U ULICI DOMOVINSKOGA RATA, 1960.-1963.; 3. SKLOP NA GLAVIČINAMA, 1960.-1965.

FIG. 1. THREE RESIDENTIAL BLOCKS ON THE MAP OF SPLIT: 1. BLOCK AT THE INTERSECTION OF DRŽICEVA AND VIŠESLAVOVA STREETS, 1959-1962; 2. BLOCK IN ULICA DOMOVINSKOGA RATA (CROATIAN WAR OF INDEPENDENCE STREET), 1960-1963; 3. BLOCK ON GLAVIČINE, 1960-1965

HRVOJE BARTULOVIĆ¹, ANDREJ UCHYTI², KARIN ŠERMAN²

¹SVEUČILISTE U SPLITU
FAKULTET GRAĐEVINARSTVA, ARHITEKTURE I GEODEZIJE
HR – 21000 SPLIT, MATICA HRVATSKE 15

²SVEUČILISTE U ZAGREBU
ARHITEKTONSKI FAKULTET
HR – 10000 ZAGREB, KAČICEVA 26

IZVORNI ZNANSTVENI ČLANAK

UDK 728.1 S.FABRIS(497.5 SPLIT)"1960/1970"

TEHNIČKE ZNANOSTI / ARHITEKTURA I URBANIZAM

2.01.04. – POVIJEST I TEORIJA ARHITEKTURE
I ZAŠTITA GRADITELJSKOG NASLIJEĐA

ČLANAK PRIMLJEN / PRIHVAĆEN: 3. 12. 2012. / 10. 12. 2013.

¹UNIVERSITY OF SPLIT
FACULTY OF CIVIL ENGINEERING, ARCHITECTURE AND GEODESY
HR – 21000 SPLIT, MATICA HRVATSKE 15

²UNIVERSITY OF ZAGREB
FACULTY OF ARCHITECTURE
HR – 10000 ZAGREB, KAČICEVA 26

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

UDC 728.1 S.FABRIS(497.5 SPLIT)"1960/1970"

TECHNICAL SCIENCES / ARCHITECTURE AND URBAN PLANNING

2.01.04. – HISTORY AND THEORY OF ARCHITECTURE
AND PRESERVATION OF THE BUILT HERITAGE

ARTICLE RECEIVED / ACCEPTED: 3. 12. 2012. / 10. 12. 2013.

TRI STAMBENA SKLOPA ARHITEKTA STANKA FABRISA U SPLITU IZ 1960-IH

TIPIZIRANE STAMBENE JEDINICE U RAZLIČITIM PROSTORNIM OKOLNOSTIMA

THREE HOUSING COMPLEXES IN SPLIT DESIGNED BY STANKO FABRIS IN 1960s

STANDARDIZED HOUSING UNITS IN DIFFERENT SETTINGS

FABRIS, STANKO
SPLIT
STAMBENA ARHITEKTURA
TIPIZIRANA GRADNJA
20. STOLJEĆE

FABRIS, STANKO
SPLIT
RESIDENTIAL ARCHITECTURE
STANDARDIZED CONSTRUCTION
20TH CENTURY

Stambene zgrade arhitekta Stanka Fabrisa izgrađene u Splitu polovicom 20. stoljeca pokazale su se kao dobar model za razmatranje procesa od planiranja do izvedbe zgrada unutar novonastalih društveno-političkih okvira nakon Drugoga svjetskog rata. Analiza triju stambenih sklopova istog autora izgrađenih unutar samo pet godina omogućila je uocavanje slojevitosti ovakvog načina izvedbe te potvrdila ove građevine kao arhitektonsko naslijeđe vrijedno čuvanja.

The housing complexes designed by the architect Stanko Fabris, built in Split by mid 20th century, may be held up as illustrative examples of the building process from the planning stages to construction within the new social and political circumstances in the wake of World War II. The analysis of three residential complexes built within the period of five years provided insight into the complexity of the building process and confirmed that these buildings are worth protecting as valuable representatives of the built heritage.

UVOD

INTRODUCTION

Nove prilike radikalno promijenjenog društveno-političkog okvira kraja pedesetih i početka šezdesetih godina 20. stoljeća posebno su se odrazile u arhitekturi. Poslijeratno je razdoblje uglavnom obilježila obnova razrušenoga građevinskog fonda, zamrlih privrednih grana i uspostava novoga državnog sustava s proklamiranom socijalističkom politikom. Pomanjkanje stambenog prostora pojavljuje se kao kritičan problem u gradovima koji su bili jače pogodeni razaranjima tijekom Drugoga svjetskog rata. U gradu Splitu porušeno je ili oštećeno 43% stambenog prostora pa je to rezultiralo vrlo niskim standardom življenja i potrebom za intenzivnom gradnjom stambenih zgrada.¹ Uza stalni porast gradskog stanovništva, brzo i efikasno rješenje stambenih kapaciteta postavilo se kao zadatak svim relevantnim stručnjacima i odgovornim tijelima. Opsežnost zadatka naglaga je reorganizaciju rada, koncentraciju stručnih kadrova i uspostavljanje novih institucija poput zavoda za urbanističko planiranje. Osnivaju se stoga nova velika građevna poduzeća koja su uvođenjem novih tehnologija gradnja mogla ostvariti brzu, jeftinu i masovnu izgradnju u svrhu racionalizacije troškova. Sve je to nametnulo imperativ promišljanja mogućnosti tipiziranja arhitektonskih projekata za stambene građevine.² Načine djelovanja arhitekata unutar takvog ustrojstva možemo ilustrativno pratiti upravo na slučaju obradenom u ovome članku – primjerima triju stambenih sklopova³ izgrađenih

u prvom dijelu 1960-ih, koje potpisuje Stanko Fabris kao voditelj Arhitektonsko-projektne biroa Zagreb.⁴

Razotkrivanje slojevitosti ovakvog načina organizacije gradnje pridonijet će istraživanju procesa i mogućnosti takvog ustroja, kao i predstaviti dobivene objekte kao vrijedno modernističko arhitektonsko naslijeđe. U radu se iznose detaljni opisi sklopova, kronologija gradnje i sva faktografija potrebna za razumijevanje okolnosti u kojima su građevine nastale, a to predstavlja podlogu za detaljnu analizu uloge arhitekta projektanta u suodnosu s ulogom arhitekta urbanista, koja slijedi u zaključnim poglavljima.

FABRISOVI STAMBENI BLOKOVI U SPLITU

RESIDENTIAL BLOCKS IN SPLIT BY S. FABRIS

Kraj petoga i čitavo šesto desetljeće 20. stoljeća u Splitu prijelazno je razdoblje u kojem

¹ PERVAN, 1957.b: 47-49

² DOMLIJAN, 1969: 75

³ U ovome istraživanju termin stambeni sklop označava više stambenih građevina koje čine jednu prostornu cjelinu nastalu kao jedinstveno arhitektonsko rješenje.

⁴ Arhitekt Stanko Fabris (Split, 1909. – Zagreb, 1997.) diplomirao je na *École Nationale Supérieure d'Architecture et des Arts Décoratifs* u Bruxellesu 1939. godine. Nakon studija vraća se u Split i zapošljava u upravi Primorske banovine kao projektant. Od 1942. do smrti zivi i djeluje u Zagrebu, s iznimkom od 1945. do 1947. kada je bio referent arhitektonskog odsjeka Narodnog odbora u Bjelovaru. Od 1954. do umirovljenja 1980. vodi Arhitektonsko-projektne biro Zagreb (APB Zagreb). Laureat je mnogih nagrada i pohvala, od kojih treba istaknuti dvije za životno djelo: „Vladimir Nazor” (1981.) i „Viktor Kovačić” (1995.). Svoje prve značajnije realizacije ostvaruje u stambenoj arhitekturi: stambena zgrada na Pavlinovićevu trgu, Split, 1953.-1957.; stambena zgrada u Bregovitoj ulici, Split, 1954.-1957.; stambena zgrada u Vukovarskoj, Zagreb, 1956.-1960. Potom ostvaruje i zavidan broj izvedenih javnih i industrijskih objekata, od kojih možemo izdvojiti: poslovna zgrada „Ferimport”, Trg maršala Tita, Zagreb, 1957.-1962.; Sudska palača, Gundulićeva ulica, Split, 1961.-1963.; osnovna i srednja ekonomska škola, Drniš, 1962.; vinarija, Split, 1958.-1962.; vinarija, Vrsac, 1963.-1969. [*** 1981: 7; SPIRIG, 1998: 62; BACIĆ, 1999: 100-101; UCHYTIĆ I sur., 2009: 95-98; JURIC, VUKADIN, 2009: 131-132]

⁵ U to će se vrijeme uza standardne natječaje za idejna arhitektonska rješenja pojedinih lokacija raspisivati ujedno i ciljani arhitektonski natječaji za tipске stambene građevine kao ekonomski najjeftinije rješenja. Projekti 'ekonomičnih stanova' i tipskih stambenih zgrada prvi put će se masovno primijeniti na prvomu splitskom 'koncentričnom' gradilištu stambenog naselja Ulice XX. dalmatinske divizije, na kojem je od 1959. do 1962. izgrađeno više od 500 tipskih stanova. [TUŠEK, 1996: 63-65, 80-89, 163-174; TUŠEK, 2011: 78-79]

⁶ Potkraj 1947. osnovan je pri Narodnom odboru Oblasti Dalmacije Urbanistički centar Dalmacije sa zadatkom izrade i razrade urbanističkih planova, određivanja lokacija i rješavanja drugih urbanističkih problema unutar oblasti, a to je začetak organiziranoga urbanističkog rada u Splitu i Dalmaciji. Tijekom svoga postojanja ova je organizacija nekoliko puta mijenjala svoje nazive i organizacijske oblike, a s radom je prestala 2002. godine. Godine 1972. Urbanistički centar Dalmacije dobiva nagradu grada Splita za stvaralački, znanstveni i istraživački rad na unaprjeđenju urbanizma i graditeljstva na splitskom području

su se dovršavali, nadograđivali i proširivali ansamblu građevina u sklopu postojeće, ali narušene gradske strukture, nakon čega se krenulo u masovnu izgradnju novoplaniranih naselja na slobodnom prostoru koji okružuje užu gradsku jezgru, današnji „Split 2”. Za to uže gradsko područje izrađivane su urbanističke studije razvoja na temelju kojih su se razrađivali detaljni urbanistički planovi za stambena naselja ili čak urbanistički projekti pojedinog bloka ili uličnog poteza, nakon čega bi se tražilo arhitektonsko rješenje samih zgrada. Dok je većina projekata za te zgrade bila izravno naručena od predodređenoga arhitektonskog ureda, neki su proizašli iz arhitektonskih natječaja⁵, a neka su se rješenja primjenjivala na osnovi pozitivnog iskustva gradnje. U ovu drugu i treću skupinu možemo svrstati odabrane stambene sklopove arhitekta Stanka Fabrisa ostvarene u Splitu tijekom 1960-ih godina. Dok je prvi sklop izgrađen na temelju prvonagrađenog rada na arhitektonskom natječaju, preostala dva

sklopa razrada su urbanističkih projekata koje je izradio Urbanistički biro Split [URBS]⁶ pod vodstvom Berislava Kalogjera.⁷ Specifičnost ponavljanja arhitektonskog rješenja u različitim prostornim uvjetima otkriva okolnosti u kojima su arhitekti tada djelovali, a ujedno daje i temelje za razmatranje kvaliteta ili nedostataka obrađenih objekata.⁸ A sagledavanje tih građevina u širem kontekstu, hrvatskom i svjetskom, omogućit će uvide u uloge pojedinih aktera, međusobne utjecaje te prihvaćanje ili odbijanje određenih smjerova razvijanja arhitektonske misli, kao i pokušati odrediti poziciju splitske arhitekture u to doba. (Sl. 1.)

• **Sklop na križanju Držiceve i Višeslavove ulice, 1959.-1962.**⁹ (Sl. 2.-4.) – Ovaj stambeni sklop smješten je na zapadnim padinama brežuljka Gripe, na predjelu s kojeg se pruža pogled na gradsku jezgru i splitski zaljev. Upravo to objašnjava interes za izgradnjom upravo te lokacije i raspis natječaja kako bi se osigurala visoka kvaliteta rješenja.¹⁰ Kao pobjedniku na pozivnom natječaju¹¹, Fabrisu je povjerena izrada projektne dokumentacije stambenog sklopa koji se sastoji od visoke građevine smještene u sjeveroistočnom kutu parcele i dvaju dvokatnih zgrada postavljenih usporedno s okružujućim ulicama. Formirani sklop od triju građevina uklopio se skladno u svoju užu okolicu. S dva niža volumena planiranih zgrada sklop u potpunosti postuje zatečenu uličnu mrežu, mjerilo i katnosti okolnih građevina te završava izgradnju uličnih poteza.¹² Time je stvoren i interni trg na koji su orijentirane galerije niskih zgrada i s kojeg se pristupa stambenom tornju što je u potpunosti odvojen od navedenih niskih građevina pa se čita kao samostalna vertikala. Takav mikroambijent evocira ozračje ‘mediteranskoga dvora’, omeđenoga zajedničkog prostora iz kojeg se pristupa individualnim stam-

i drugim područjima srednje i južne Dalmacije. [PERVAN, 1967: 7-12; *** 1973: 6-20, 133; MATOŠIĆ, 2012: 17-40]

7 Berislav Kalogjera (Korčula, 1923. – Split, 1999.) diplomirao je arhitekturu na Tehničkom fakultetu u Zagrebu 1947. Nakon četiri godine rada u rodnoj Korčuli 1951. se zapošljava kao voditelj Odjela za urbanizam pri tadašnjem Urbanističkom institutu – Centar za područje Dalmacije, sa sjedištem u Splitu. S prekidom od 1963.-1965., kada radi u Gani u arhitektonskom uredu Sveučilišta Kumassi, do umirovljenja ostao je na tome radnom mjestu. [*** 1967: 85]

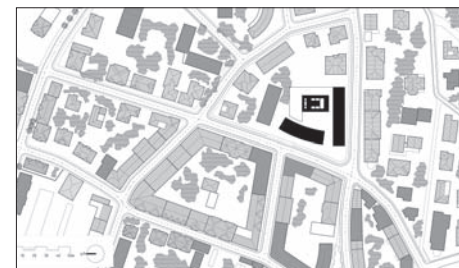
8 Važno je spomenuti prvi stambeni sklop koji je Fabris realizirao u Splitu. Radi se o stambenom bloku na Trgu Mihovila Pavlinovića (nekadašnji Trg Oktobarske revolucije) na Bačvicama iz 1955. godine, koji „karakterizira brizljivo komponirana struktura triju pročelja kojom se afirmira ideja maksimalnog korištenja vanjskih prostora stana u uvjetima mediteranskog klimata”. [TUŠEK, 2011: 66] Na tome projektu možemo naci začetke razvoja Fabrisova specifičnoga arhitektonskog jezika, primjerice – poštivanje zatečenih urbanističkih uvjeta te upotreba širokog inventara arhitektonskih elemenata i kolorita na pročelju. Sklop nije razmatran u temi ovoga rada jer u njemu nije primijenjeno tipizirano rješenje stambenog tornja s isto-vjetnim tlocrtom, kao što je to slučaj za sva tri u članku analizirana sklopa.

9 Naručitelj: Vojna posta 7345-35, Split; projektant: Stanko Fabris, APB Zagreb, 1959.-1961.; izvedba: Tehno-gradnja Split, 1961.-1962. Izvorni nazivi ulica u vrijeme izgradnje sklopa jesu Partizanska i Smodlakina ulica. [VILIĆ, 1962.b: 8; MUIJACIĆ, 1969: 78; ŠEVIĆ, 2010: 284, 290]

10 Zanimljivo je da su za tu istu građevnu cestu već bila raspisana dva arhitektonska natječaja. Prvi, natječaj za Osnovnu školu Lučac, datira iz 1928., a drugi, natječaj za Trgovacku akademiju, bio je 1939. godine. [TUŠEK, 1994: 47,108]

11 „Natječaj je imao posve specifičan oblik: pozvane su četiri projektne organizacije s kojima je na temelju propisane skale cijena projektnih usluga sklopljen ugovor o izradi idejnog projekta, s tim da će između njih odabrati onaj koji će biti izveden i koji će biti dodatno honoriran posebnom nagradom.” [TUŠEK, 1996: 100]

12 Trase obodnih ulica postavljene su u Regulacijskom planu Splita iz 1925. godine, izrađenom na temelju natječajnog rješenja Wernera Schürmanna. Kopija plana sacuvana je u Muzeju grada Splita, a podroban opis i komentar ostavili su B. Radunica i Lj. Karaman u dnevnim glasilima. [TUŠEK, 1994: 39]

SL. 2. SKLOP NA KRIŽANJU DRŽICEVE I VIŠESLAVOVE ULICE – SITUACIJA

FIG. 2. BLOCK AT THE INTERSECTION OF DRŽICEVA AND VIŠESLAVOVA STREETS – LAYOUT PLAN

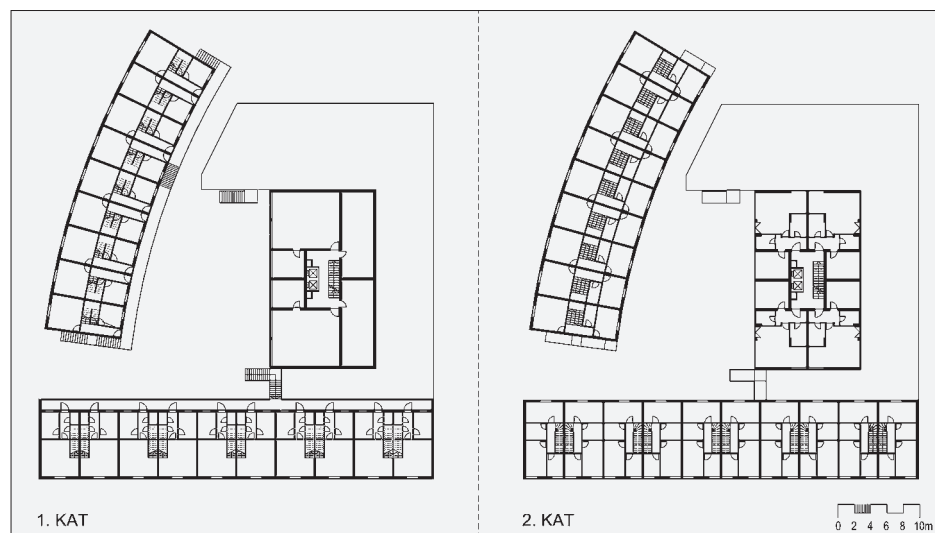

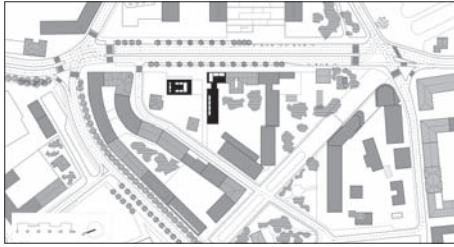
SL. 3. SKLOP NA KRIŽANJU DRŽICEVE I VIŠESLAVOVE ULICE, FOTOGRAFIJA SPOČETKA 1960-IH

FIG. 3. BLOCK AT THE INTERSECTION OF DRŽICEVA AND VIŠESLAVOVA STREETS, PHOTO, EARLY 1960S

SL. 4. SKLOP NA KRIŽANJU DRŽICEVE I VIŠESLAVOVE ULICE – KARAKTERISTIČNI TLOCRTI

FIG. 4. BLOCK AT THE INTERSECTION OF DRŽICEVA AND VIŠESLAVOVA STREETS – TYPICAL PLANS

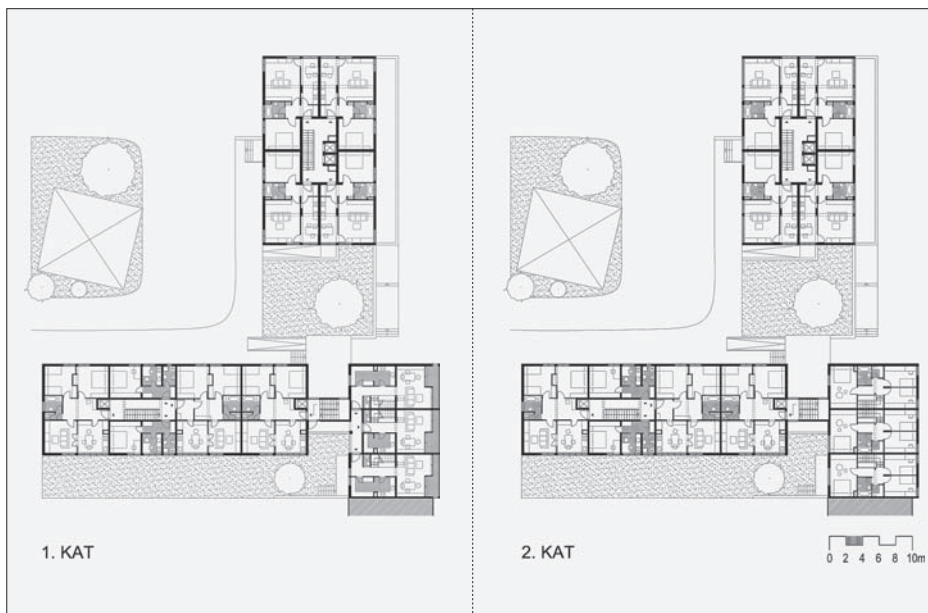

SL. 5. SKLOP U ULICI DOMOVINSKOGA RATA – SITUACIJA
FIG. 5. BLOCK IN ULICA DOMOVINSKOGA RATA (CROATIAN
WAR OF INDEPENDENCE STREET) – LAYOUT PLAN

SL. 6. SKLOP U ULICI DOMOVINSKOGA RATA, FOTOGRAFIJA
S POČETKA 1960-ih
FIG. 6. BLOCK IN ULICA DOMOVINSKOGA RATA (CROATIAN
WAR OF INDEPENDENCE STREET) – PHOTO, EARLY 1960S

SL. 7. SKLOP U ULICI DOMOVINSKOGA RATA
– KARAKTERISTIČNI TLOCRTI
FIG. 7. BLOCK IN ULICA DOMOVINSKOGA RATA (CROATIAN
WAR OF INDEPENDENCE STREET) – TYPICAL PLANS

benim jedinicama, a koji pronalazimo u starijim gradskim naseljima Splita. Doista je šteta što je danas, u nedostatku parkirališnih mjesta, funkcija trga u potpunosti degradirana i pretvorena u parkiralište.

Gledajući sklop kao mikro cjelinu na parceli, proporcije visoke i dviju nižih zgrada uravnotežene su pa njihovi međusobni odnosi čine kompaktnu cijelinu. Odnos dvanaesterokatnice prema širem kontekstu, posebice prema staroj gradskoj jezgri, bio je, međutim, polemiziran od početka gradnje, te je to rezultiralo i sazivanjem „Savjeta o izgradnji visokih solitera na području Splita”.¹³ Budući da je zgrada već bila u završnoj etapi izgradnje, Savjet je dopustio nastavak gradnje do projektom predviđene katnosti.

Inženjersku promišljenost i racionalnost pristupa arhitekta Fabrisa očitavamo u strukturi i raspodjeli stanova. Svi dvosobni stanovi, veličine 57 m², smješteni su u neboderu sa po 4 stana na etaži; trosobne stanove, veličine 72 m², smješta u zapadni, a 3,5-sobne stanove, veličine 86 m², u južni objekt. Kako bi smjestio stanove u odabrane gabarite, svi su stanovi u nižim zgradama dvoetažni s galerijskim pristupom, što je prvi zabilježen slučaj takve tlocrtne dispozicije stana u Splitu.¹⁴ Tako čisto razmještena struktura stanova i moderna tehnologija građenja¹⁵ omogućila je veliku slobodu u fasadnom oblikovanju kojoj je Fabris težio. Tretiranje pročelja kao ovojnice koja negira unutrašnji razmještaj prostora i njezino neoplastično oblikovanje predstavlja suvremeni pristup arhitektonskom projektiranju kojega je Fabris pionir na našem području.

• **Sklop u Ulici Domovinskoga rata, 1960.-1963.**¹⁶ (Sl. 5.-7.) – Sljedeći stambeni sklop za

koji je arhitekt Fabris dobio narudžbu da projektira u Splitu nalazi se na južnom početku Ulice Domovinskoga rata koja je zapravo glavni ulaz u grad. Ovaj put zadatak mu je povjeren nakon što je projekt za cijeli blok izradio Urbanistički biro Split s Berislavom Kalogjerom na čelu.¹⁷ Na kompliciranoj i delikatnoj zatečenoj situaciji (postojeća izgradnja, arheološki ostatci, secesijske vile, trasa željezničke pruge), kvalitetnim projektom arhitekta Kalogjere smješten je niz novih građevina koje uspješno uspostavljaju odnose s postojećim zgradama, ali i formiraju jako ulično pročelje. Prepoznata je važnost ove gradske ulice kao glavne pristupne ceste iz smjera sjevera prema staroj gradskoj jezgri, stoga i ne čudi želja da se uz nju smjesti jedna vertikalna građevina kao akcent prilaza gradu.

Zadatak povjeren Fabrisu zapravo je svojevrsna interpolacija jer se veže na već postojeću izgradnju u ulici koja datira početka stoljeća i međuratnog razdoblja. Sklop se sastoji od dviju zgrada: peterokatnice 'L' oblika koja je spojena na zabat postojeće zgrade uz ulicu i samostojeće deseterokatnice. Kao i u prijašnjem slučaju, stambeni toranj u potpunosti je odvojen od druge zgrade, no zajedno oni oblikuju pristupni trg na koti ulice, koji se i danas koristi kao vanjska terasa ugostiteljskih lokala, te denivelirano dvorište u kojem je sačuvana secesijska vila.¹⁸ Ta gabaritna razdioba i glavne orijentacije pojedinih dijelova sklopa predviđene su već urbanističkim projektom. Arhitekt Fabris svojim je projektom poštovao te urbanističke parametre. Promjenom glavne orijentacije u zadnjem 'modulu' nize zgrade veže se na orijentaciju postojeće peterokatnice i 'poštuje' ulicu kao glavnu orijentaciju za stanove.

Zanimljivost ove projektantske intervencije jest korištenje postojećeg projekta stambenog nebodera, uz tek određene adaptacije na novu situaciju. Glavna razlika odavoga nebodera u odnosu na njegovog prethodnika iz prošlog slučaja jest smanjena katnost i odabir

¹³ BEGOVIĆ, 1961: 9; KECKEMET, 1961: 3; GAMULIN, 1962: 4

¹⁴ TUŠEK, 1996: 101

¹⁵ Prema sjećanjima Tihomira Lolica, zaposlenika Tehnogradnje u razdoblju od 1952. do 1969. godine, za gradnju armiranobetonske skeletne konstrukcije koristio se tada najsuvremeniji francuski model oplata UTINOR koji je omogućavao istovremeno monolitno nalijevanje betona za zidove i stropne ploče jednoga kata. Kao ispune vanjskih zidova ugrađivali su se Siporex montazni elementi od plinobetona koji su se proizvodili u Puli. Ploče su bile debljine 10 cm, širine 60 cm, a visine pune etaže. Budući da poprečna armatura nije ugrađivana, ploče su se mogle piliti na gradilištu u potrebne uže dimenzije bez teskoca pa je to uvelike olakšalo gradnju.

¹⁶ Naručitelj: Vojna pošta 7345-35, Split; projektant: Stanko Fabris, APB Zagreb, 1960.-1962.; izvedba: Tehnogradnja Split, 1962.-1963. Izvorni naziv ulice u vrijeme izgradnje sklopa jest Ulica žrtava fasizma. [MUJACIĆ, 1969: 82]

¹⁷ PERVAN, 1957a: 11; KALOGJERA, 1966c: 93

drukčije palete boja. Smanjenje katnosti bilo je uvjetovano lokacijskim rješenjem, a promjena palete boja odluka je projektanta koju, nažalost, više ne možemo razjasniti. Korištenje istog tlocrta za različite lokacije predstavljalo je ideju racionalizacije gradnje i sveopću ekonomizaciju troškova. Velike potrebe za stambenim prostorom tražile su, naime, provjerena i brza rješenja.¹⁹ Da se ovaj pristup pokazao uspješnim, potvrđuje i izvedenih šest identičnih građevina na Glavičinama, Fabrisova sljedećeg sklopa.

• **Sklop na Glavičinama, 1960.-1965.**²⁰ (Sl. 8.-11.) – Najveći stambeni sklop koji je arhitekt Fabris projektirao u Splitu jest onaj na Glavičinama, a sastoji se od šest identičnih tornjeva, visine 13 nadzemnih etaža naizmjenično postavljenih u obliku vrhova dva susjedna slova 'V'.²¹ Raspored i katnost tornjeva bila je određena idejnom studijom gradskog centra iz 1958. godine izrađenom u Urbanističkom birou Split s Berislavom Kalogjerom kao glavnim projektantom.²² Osnovna premissa bila je završiti kompoziciju planiranoga gradskog centra koji se protezao od Marmontove ulice na jugu do parka Turske kule na sjeveru. Ta planirana, ali nikad ostvarena pješačka magistrala trebala je predstavljati centar grada doživljen kao niz manjih prostora podređenih mjerilu čovjeka i njegovim svakodnevnim potrebama. U brzom kretanju vozilima po planiranoj i izvedenoj 'kružnoj' prometnici, koja definira obod središta grada, početak gradskog središta trebao se doživljavati u jakim akcentima – visokokatnicama na Glavičinama. Iako su neke zgrade i trgovci te planirane setnice izvedeni, ideja kontinuiranoga pješačkog poteza nije dokraja realizirana.

U svakome Fabrisovu neboderu na Glavičinama nalaze se 52 identična dvosobna stana, raspoređena 4 po etaži. Do stana vode jednokrake stube ili dva dizala koja zasebno voze na parne i neparne katove. Svi neboderi imaju nadgrađe zamišljeno kao zajednička terasa

¹⁸ Kao glavni nedostatak urbanističkog projekta treba spomenuti odnos prema secesijskim vilama. Uspostavljajući novu prostornu hijerarhiju, nekoć velebna zdanja gradskih moćnika – vile – izgubile su svoju reprezentativnost, a time i karakter izgradnje na ladanju. To se najviše očitava u odnosu deseterokatnice i vile sa sjeverne strane. Odnos novogradnje i maloga broja ladanjske splitske arhitekture tema je koja je itekako danas aktualna te zahtijeva detaljniju analizu u nekom novom istraživanju.

¹⁹ ŠEGVIĆ, 1960: 5-6; PERKOVIĆ, 1957: 43-46

²⁰ Naručitelj: Vojna pošta 7345-35, Split; projektant: Stanko Fabris, APB Zagreb, 1960.-1963.; izvedba: Tehnogradnja Split; 1962.-1963., 1964.-1965. [VILIĆ, 1962.a: 6; MUJAJIĆ, 1969: 82; ŠEGVIĆ, E., 2010: 284, 293]

²¹ TUŠEK, 2011: 86

²² KALOGJERA, 1961: 9-34; KALOGJERA, 1966.a: 71-74; KALOGJERA, 1966.b: 86-88

²³ BEGOVIĆ, 1961: 9

²⁴ PERVAN, 1957.b: 47-49

stanara. U prizemlju jednog nebodera planiran je dječji vrtić, koji je i danas u funkciji. Slobodna površina između nebodera, zamišljena kao 'zelena oaza', danas je pretvorena u niz neuređenih parkirališta pa se time uvelike izgubilo na kvalitetnom vanjskom boravku. Dodajmo još tome da se Turska kula nije nikada adekvatno uredila te ni danas ne funkcionira kao gradski park.

O izgradnji ovoga sklopa očitovao se i „Savjet o izgradnji visokih solitera na području Splita”, koji je zasjedao u početku izgradnje ovih šest zgrada.²³ Savjet je predložio da se predviđena gradnja snizi sa 12 na 8 katova kako se ne bi narušila slika grada. No, kako se radilo o savjetodavnom tijelu, bez jasne ovlasti i obvezujućih odluka, gradnja se nastavila po planiranom projektu, prepustajući glavnu odluku investitorima, planerima i projektantima objekata. Jasno da u doba velikog nedostatka stambenog prostora ideja o smanjivanju katnosti, a time i broja stanova, nije bila prihvaćena.²⁴

ULOGA ARHITEKTA URBANISTA

ARCHITECT AS URBAN PLANNER

U specifičnim okolnostima poslijeratnoga Splita, koji prvo nastoji obnoviti narušenu gradsku matricu, a potom teritorijalno ekspandirati na prazan prostor, urbanisti su promišljali i predviđali nove građevine, stvarajući pritom kompoziciju s postojećim građevnim fondom u gradotvorne volumene modernoga Splita.

U analiziranim slučajevima Kalogjera pri izradi projekata uspostavlja organizaciju prostora s izduženim i međusobno razmaknutim

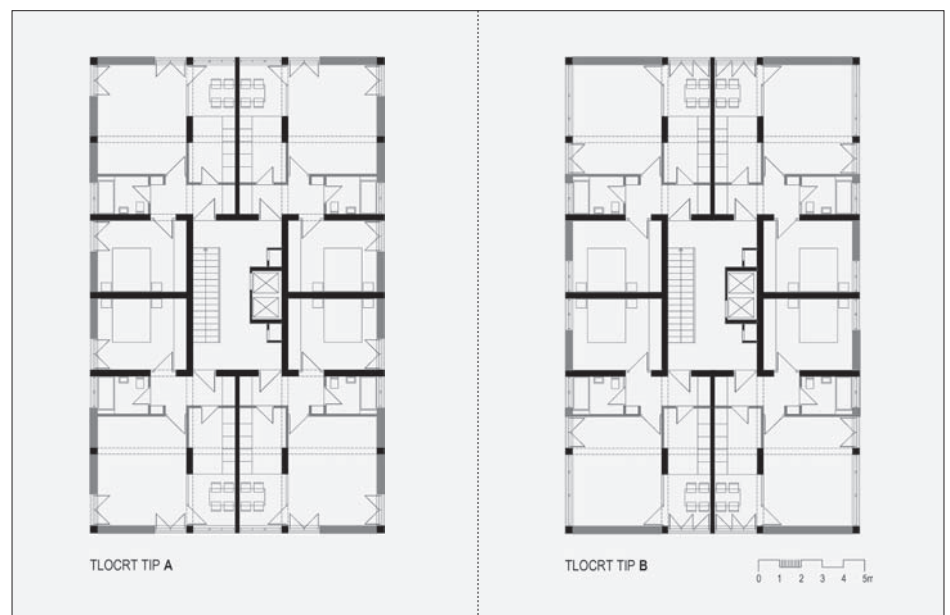

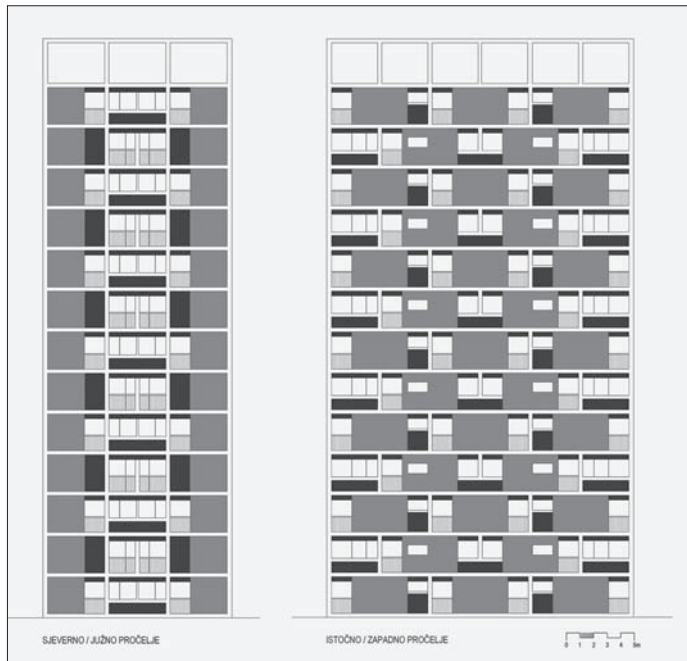
SL. 8. SKLOP NA GLAVIČINAMA – SITUACIJA
FIG. 8. BLOCK ON GLAVIČINE – LAYOUT PLAN

SL. 9. SKLOP NA GLAVIČINAMA, FOTOGRAFIJA S KRAJA 1960-IH
FIG. 9. BLOCK ON GLAVIČINE, PHOTO, LATE 1960S

SL. 10. SKLOP NA GLAVIČINAMA – KARAKTERISTIČNI TLOCRTI STAMBENOG TORNJA
FIG. 10. BLOCK ON GLAVIČINE, TYPICAL PLANS OF THE RESIDENTIAL TOWER

SL. 11. SKLOP NA GLAVIĆINAMA – PROČELJA STAMBENOG TORNJA

FIG. 11. BLOCK ON GLAVIĆINE, RESIDENTIAL TOWER, ELEVATIONS

građevinama, koristeći logiku CIAM-ova promišljanja novoga urbanizma grada²⁵, ali ih i po potrebi 'spaja' s postojećom izgradnjom te preko 'spojnog elementa' poštuje neku već uspostavljenu prostornu hijerarhiju i red. Primjerice, u sklopu u Ulici Domovinskoga rata novoplanirane građevine postavljene su okomito na ulicu, ali su spojene s postojećim zgradama preko segmenata koji su orijentirani na ulicu. Orijehtacija novoplaniranog nebodera također ukazuje na postovanje prema ulici kao zatečenomu gradotvornom elementu (Sl. 13.).

Sve navedeno ukazuje nam na svjesnost o složenosti i povijesnoj slojevitosti gradske strukture, kao i o delikatnosti planiranog zahvata u prostoru, te na vještinu konstruiranja svih elemenata u jednu skladnu prostornu cjelinu. Kalogjera uvažava sve povijesne slojeve grada i donosi novi koji ih nadograđuje. Stoga možemo ustvrditi da se ovdje radi o „integraciji novih sadržaja u postojeću gradsku strukturu, što je više od puke interpolacije”.²⁶ Tu možemo očitati Kalogjerin urođeni senzibilitet i kontekstualnost: rođeni Korčulanin, stanovnik Splita, poznavatelj Dalmacije i Mediterana poput Vitića²⁷, Šegvića²⁸ i Fabrisa²⁹, dobro poznaje i „osjeća gramatiku i sintaksu mediteranske kompaktne urbane strukture”³⁰, traži u svojim projektima harmoničnu koegzistenciju, dijalektičku igru staroga i novoga poput one u starogradskoj jezgri Splita, nastalu iz reorganizacije Dioklecijanove palače tijekom stoljeća.

Iste postavke možemo očitati i u Kalogjerinoj idejnoj studiji gradskog centra iz 1958., koja

je poslužila kao osnova za izvedbu šest identičnih stambenih tornjeva na Glavićinama (Sl. 12.).

Težeci produžiti gradski centar, s početkom u Marmontovoj ulici sve do Turske kule na sjeveru, planiran je kontinuirani niz trgova i pješačkih ulica na koji bi se vezale okolne postojeće građevine, pretežito stambene namjene, kao i novoplanirane zgrade. Doista je šteta što se ta pješačka ulica nije u potpunosti izvela, već tek u dijelovima i bez poveznica. Uspješnom ipak možemo valorizirati izgradnju šest tornjeva kojom su dani obrisi sjevernoj 'slici grada' i koji zajedno s nizom kvalitetnih kasnijih ostvarenja oblikuju prepoznatljivu siluetu grada Splita.³¹

Zasluga je Berislava Kalogjere, autora urbanističkog projekta za stambene sklopove uz Ulicu Domovinskoga rata i na Glavićinama, u kvalitetnom sagledavanju postojećega gradskog tkiva i promišljanju budućega razvoja grada Splita. Osnove tih razvojnih ideja i danas predstavljaju aktualne teme pa se mogu kvalitetno nadograđivati, a hoće li se to uistinu dogoditi, pokazat će vrijeme.

²⁵ U sklopu četvrtog Kongresa CIAM-a 1933. godine raspravljalo se o planiranju stambenih naselja koja bi trebala biti na najboljim lokacijama s osiguranim kvalitetnim osunčanjem svakoga novog stana. Iz higijenskih razloga zgrade je trebalo odmaknuti od glavnih prometnica, a s pomoću modernih tehnologija trebalo je graditi višestambene građevine na razmacima koji osiguravaju adekvatno osunčanje i oslobadaju teren za velike parkovne površine.

²⁶ Vladimir Maleković, pri opisivanju projekta hotela Neptun u Rovinju iz 1950. arhitekta Julija De Luce, konstatirao je da arhitekt „razvija koncept integracije u postojeću gradsku strukturu, a ne samo puke interpolacije” [MALEK-OVIĆ, 1983: 107; GALOVIĆ, 2003: 18]. Smatramo da je isti pristup uočljiv i u Kalogjerinim projektima.

²⁷ ŠERMAN, 2005: 27-47

²⁸ UCHYTIĆ, 2003: 145-147

²⁹ BAČIĆ, 1999: 95-99

³⁰ ŠERMAN, 2005: 34

³¹ Riječ je o nizu istaknutih arhitektonskih ostvarenja: 2 stambena tornja Ivana Vitića iz 1968., 3 stambena tornja Ive Radića iz 1968., stambena zgrada „Kineski zid” Frane Gotovca iz 1970.-1971., 3 stambena tornja Frane Gotovca iz 1979., gradski stadion Poljud Borisa Magaša iz 1979., te novi stambeni sklop Sukosan-Sjever Lee Pelivan i Tome Plejica iz 2009. godine.

³² CANDILIS, 1978: 38-41, 84-87

³³ BLANC MESNIL, 1956.; CHATENAY MALABRY, 1957.; BOBIGNY, 1957.

³⁴ Godine 1954. francuska je vlada raspisala natječaj pod nazivom „Operacija Milijun” na kojem je pobijedio ured Candilis-Josic-Woods. Cilj natječaja bio je definirati projekt koji smanjuje troškove gradnje trosobnih stanova s 1,5 na 1 milijun tadašnjih franaka. Na temelju tog projekta kroz sljedeću je dekadu ured izgradio 10.000 građevina diljem Francuske i prekomorskih francuskih teritorija.

³⁵ Urbanistički plan naselja Trnsko izraden je 1959. u Urbanističkom zavodu grada Zagreba, a u njemu su sudjelovali Zdenko Kolacio, Mirko Maretić i Josip Uhlík. Sest nebodera čine središte naselja, svi su dijaagonalno zaokrenuti, od čega ih je četiri postavljeno u nizu, a dva su pridružena krajnjem, četvrtom, pa zajedno tvore oblik slova 'J' [http://www.novi-zagreb.info/kvartovi/trnsko/1.6.2012./]. Koordinaciju izgradnje vodila je Direkcija za izgradnju južnih predjela Zagreba, koje se odobrenja nalaze na projektno-tehničkoj dokumentaciji. Jelinek će se poslije

ULOGA ARHITEKTA PROJEKTANTA

ARCHITECT AS DESIGNER

Preostaje još ispitati ulogu Fabrisa kao tvorca arhitektonskih rješenja zgrada. U tu svrhu usporedit ćemo promatrane građevine s ostvarenjima drugih autora iz istoga razdoblja kako bismo utvrdili glavne karakteristike prostornih rješenja i oblikovne kvalitete analiziranih zgrada.

Artikulacija funkcije, studije osunčanja i ventilacije prostorija, plastičnost oblikovanja zgrade – tek su neke od preokupacija koje vežu Fabrisove projekte s projektima arhitektonskog ureda Candilis-Josic-Woods. Tretiranje prozora ne kao rupe u zidu, već kao elementa koji kvalitetno osvjetljava cijelu prostoriju i ujedno pruža pogled prema eksterijeru u punoj visini etaže, „dopustajući čak i djeci pogled van”³² – njihove su zajedničke postavke. Temeljem toga zid ostaje kao solidna puna ploha koja pokriva dio pročelja i definira horizontalne i vertikalne praznine. Nizanjem i izmjenom tih elemenata nastaje pak uzorak kojim se oblikuje pročelje-

pozaliti kako su „urbanistički normativi horizontalno i vertikalno rigorozno definirali dimenzije stambenih volumena na četverokratne i osmerokratne nizove, te dvanaesterokratne ili sesnaesterokratne nebodere” pa kako je „u tim ograničenim uvjetima za oblikovanje projektantu ostavljena samo igra na pročeljima.” [MARGARETIĆ URLIĆ, 2009: 15]

36 „Neboderi u Trnskom inaugurirali su specifično tanko armiranobetonsko nosivo zide debljine 16 cm, koje ne oduzima mnogo od tlocrtnih površina, a osigurava jednaki stabilitet protiv potresa poput debljih nosaca. Pravo ‘čudo tehnike’ tada je bila monolitna križno-armirana strojna betonska ploča (8×8×0,16 m), koja je prvi put u tim dimenzijama bila primijenjena u stambenoj izgradnji.” [http://www.d-a-z.hr/hr/projekti/6-nebodera-u-trnskom,689.html# /1.6.2012./]

37 „Bijelim vertikalnim vrpčama i bridovima kvadra ukazuje se na podjelu stambenih jedinica. Prevladava neutralna bijela boja pročelja, no uz modru nijansu kasete kupaoonica, i parapeti katova su koloristički izdvojeni u tamnijoj plavoj boji, što ne ugrozava sklad objekta.” [http://www.d-a-z.hr/hr/projekti/6-nebodera-u-trnskom,689.html# /1.6.2012./]

38 Kao uspješno ostvarenje zasigurno treba spomenuti i zgradu arhitekta Nevena Segvića na Drazancu iz 1959. godine, koji je prvi u Splitu primijenio takvu vrstu oblikovanja. [GAMULIN, 1991: 30; TUSEK, 2011: 73]

39 Jedna u nizu debatih večeri, koje je organiziralo Društvo inženjera i tehničara Split početkom 1950-ih, održala se 26.5.1953. na temu „Problem boje u arhitekturi”, što ukazuje i na ranija promišljanja o boji i njenu utjecaju na arhitektonsku koncepciju objekta.

40 BEGOVIĆ, 1961: 9; VLAHOVIĆ, 1962: 4; *** 1962: 6; *** 1996: 15-18

41 ŠEGVIĆ, 1950: 16

42 „Radovi Stanka Fabrisa najviše odskaku svojim individualitetom, iako su pretežno inspirirani brazilskim rezultatima. Njegovi stambeni blokovi na Bačvicama po svojoj arhitektonskoj opremi i inventuru i stvaralackoj slobodi znatno se izdižu iznad poslijeratnog prosjeka. To je raskošna suvremena arhitektura, koja koristi tehniku i njene mogućnosti. Možda je malo upitna njegova upotreba kolor-plastike na veoma plastično razvedenim objektima.” [ŠEGVIĆ, 1957: 38]

43 RAŠICA, 1960: 35-43

44 ODAK, 1986: 146

no platno (Sl. 14.). Na primjerima zgrada izgrađenih krajem 1950-ih u Francuskoj prema projektima ureda Candilis-Josic-Woods uočavamo jasne sličnosti u oblikovanju objekata, proizašle iz sličnih kontekstualnih uvjeta (Sl. 15.).³³ I u Francuskoj se, naime, tražila racionalna i ekonomična gradnja te inzistiralo na brznoj realizaciji i velikom broju stanova po građevini.³⁴ Mehanizacija gradnje i uporaba novih materijala zahtijevali su predznanje i suradnju sa srodnim strukama. Sve su te preduvjete kvalitetni arhitektonski uredi poput Fabrisova, kao i onaj francuskoga trojca, uvijek maksimalno poštovali i koristili, nikada ne gubeći iz vida osnovnu zadaću arhitekture, a to je zadovoljenje proširene funkcije – kvalitetan stan i zajednički suživot stanara.

Komparaciju pak uloge arhitekta projektanta, kojemu je povjerena izrada projektne dokumentacije objekta bez mogućih volumenskih ili gabaritnih intervencija, moguće je povući između Stanka Fabrisa i Slavka Jelineka, naime, povjerena izgradnja šest tipiziranih stambenih tornjeva u naselju Trnsko u Novom Zagrebu (Sl. 18. i 19.).³⁵ Zgrade Slavka Jelineka, projektirane početkom 1960-ih, a izgrađene od 1964. do 1965. godine, predstavljaju pomak u tehnologiji gradnje stambenih tornjeva³⁶, a njegova su pročelja „riješena kao vjeran odraz prostornog rasporeda”.³⁷ Simetričnost i jednostavnost forme, upotreba kolorita te korištenje bijelog rastera poveznice su u oblikovanju pročelja kod Jelineka i Fabrisa, no dinamičnost postignute kompozicije u odnosu prema multiplikaciji istoga katnog segmenta daje, zapravo, u potpunosti različit cjelokupni dojam objekata.

Iako će obilježavanje skeletnog rastera konstrukcije na pročelju postati čest motiv stambene arhitekture toga doba³⁸, rijetki primjeri uspješno artikuliraju sve pročeljne elemente (zidane plohe, staklene otvore, zaštitu od sunca, parapetne ispune) u jedinstvenu dinamičnu kompoziciju, kao što to radi arhitekt Fabris.

Odluka o bojanju cijelog objekta žarkim bojama bila je eksperiment za početak 1960-ih³⁹, koji je izazvao mnogo polemika, a posebice u slučaju arhitekta Fabrisa koji je svakom svojom realizacijom stambenih sklopova poticao brojne diskusije u novinskim člancima.⁴⁰ „U traženju arhitektonskog izraza naših novih stambenih objekata u svom razvitku moramo prijeći široku skalu umjetničkih sredstava”, polemizirao je Segvić u jednom od svojih kritičkih tekstova.⁴¹ Stoga možda i začuđuje njegova osuda Fabrisovih iskoraka u tom pogledu.⁴² Kolor-plastiku⁴³ građevine istraživali su i arhitekt Rašica na zgradama u Zadru te Vitić u Zagrebu. „Slikarski tretman apstraktne kompozicije fasadnog plana”⁴⁴, realiziran

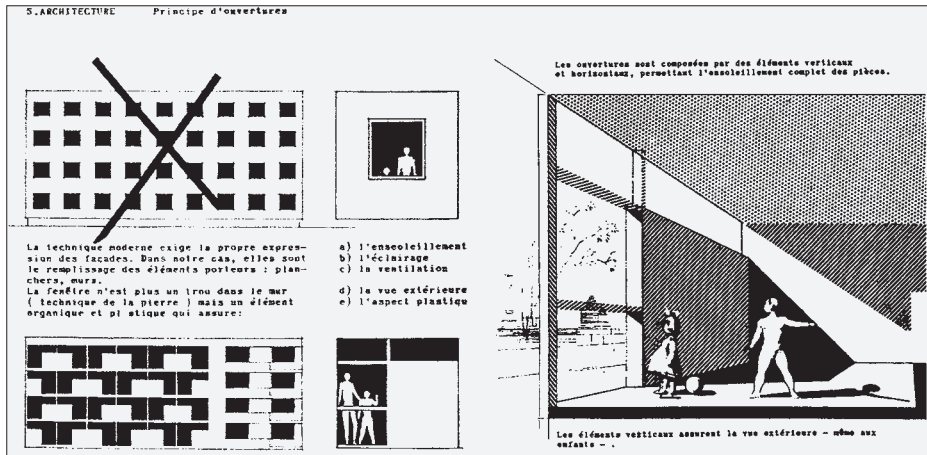
SL. 12. IZVADAK IZ URBANISTIČKE STUDIJE GRADSKOG CENTRA, 1957.

FIG. 12. EXTRACT FROM AN URBAN-PLANNING STUDY OF THE CITY CENTRE, 1957

SL. 13. IZVADAK IZ DETALJNOGA URBANISTIČKOG PLANA GRADSKOG BLOKA OMEĐENOG ULICOM DOMOVINSKOGA RATA, ULICOM KNEZA LJUDEVITA POSAVSKOG I BIHACKOM ULICOM; SITUACIJA S UCRATANIM NOVOPLANIRANIM GRAĐEVINAMA, 1957.

FIG. 13. EXTRACT FROM A DETAILED URBAN PLAN OF THE CITY BLOCK BORDERED BY THREE STREETS: DOMOVINSKOGA RATA, KNEZA LJUDEVITA POSAVSKOG AND BIHACKA; LAYOUT PLAN WITH NEWLY-PLANNED BUILDINGS, 1957

SL 14. OBRAZLOŽENJE ZA OBLIKOVANJE STAMBENE GRADEVINE, IZVADAK IZ PRILOGA PRVONAGRAĐENOG RADA AUTORA CANDILISA, JOSICA I WOODSA NA NATJEČAJU „OPERACIJA MILIJUN“

FIG. 14. ARGUMENTATION FOR RESIDENTIAL BUILDING DESIGN, EXTRACT FROM THE FIRST-AWARD WINNING ENTRY SUBMITTED BY CANDILIS, JOSIC AND WOODS FOR THE COMPETITION "OPERATION MILLION"

na Vitićevoj stambenoj zgradi u Laginjinoj ulici u Zagrebu 1962. godine (Sl. 16.), i na zgradama arhitekta Fabrisa posjeduje zajedničku neoplastičnu logiku primjene boje, no svaki od autora interpretira ju na sebi svojstven način. Specifičan je upravo Fabrisov doprinos navedenoj temi. Odabir različitih tonskih skala na svakom od stambenih sklopova govori o uvjerenosti arhitekta Fabrisa da je kolor-plastika ispravan način oblikovanja stambenih zgrada.⁴⁵ Tu se čita i senzibilnost prema kontekstu u kojima su zgrade smještene. Podno Gripa, s glavnom vizurom prema gradskoj luci, prvi Fabrisov neboder doživio je više prebojavanja, dok nije ustoličen u žutom tonu s crvenim akcentima, odražavajući jakost mediteranskog sunca. Najneutralniju tonsku skalu imao je sklop u Ulici Domovinskoga rata; odabir smeđe-maslinastih tonova odgovara tonovima već postojećih okolnih zgrada. Sivo-plavi tonovi upotrijebljeni na pročeljima sklopa na Glavičinama (Sl. 17.) uklapaju se u tonalitet splitskog zaleda koje tvore planine Mosor i Kozjak. Ekspresivnu pojavnost donekle je ublažila dotrajalost zgrada i izbljedjelost boja, ali se osnovna koloristička koncepcija pročelja i dalje čita.

Kvaliteta izbalansiranosti i odmjerivosti ploha ovdje se očitava i u činjenici što nijedan od triju analiziranih stambenih tornjeva nije jednake visine, kao i činjenica da nisu primjenjivani isti tonaliteti, a da pritom nisu izgubile ništa od skladnosti uspostavljene likovne igre. Apliciranje izbalansiranih geometrijskih odnosa na pročelja, koja ujedno moraju zadovoljiti funkcije i potrebe svoje unutrašnjosti, Fabris rješava u suodnosu s organizacijom stanova pa se sve izmjene na pročeljima koje dovode do likovne igre odražavaju u svojoj unutrašnjosti kao niz različitih doživljaja. Tako sama fenestracija istom prostornom okviru omogućava dva potpuno različita efekta i ambijenta, čime je doživljajno izbjegnuta multiplikacija jednog te istog stana

i nadograđena kvaliteta života stanara. Tu možemo uspostaviti izravnu vezu s Vitićevim stambenim sklopom u Laginjinoj ulici u Zagrebu. Arhitekt Vitić, koristeći element zaštite od sunca – grilje u visini kata koje klize duž južnog pročelja stambenog nebodera i time prekrivaju mrežu staklenih stijena francuskih prozora ili punih zidnih ploha obojanih najmjenično u crvenu, zelenu, žutu i zelenu boju – uspostavlja složenu geometrijsku i kolorističku igru koja se neprestano izmjenjuje.⁴⁶ Još jedna zanimljivost veže ove stambene sklopove, a to je nepostojanje vanjskih prostora pojedinog stana, u smislu balkona ili lođe. A takav jedan prostor uvelike pridonosi kvaliteti stanovanja, posebice u blagoj mediteranskoj klimi u kojoj Split, zahvaljujući svome geografskom položaju, postojano uživa.⁴⁷ No, vješta upotreba francuskih prozora koji svojim otvaranjem pretvaraju i onaj unutar-nji prostor u svojevrsan nastavak vanjskoga – rješenje je koje ukazuje na vješto i promišljeno korištenje arhitektonskih elemenata tako da oni osiguraju optimalne uvjete života u stanu.⁴⁸

ZAKLJUČAK

CONCLUSION

U doba velikog nedostatka stambenog prostora, koji je diktirao ubrzanu produkciju građevina, brzu izvedbu i ekonomizaciju gradnje, uspješno je izrađeno i provedeno više studija urbanističkog razvitka Splita, i to kako cjelokupnoga grada tako i urbanističkih projekata blokova, centara i ulica. Takva organiziranost i operativnost sustava u Splitu danas, na žalost, više ne postoji, o čemu svjedoče konstantne prostorne devastacije. Možemo uvidjeti da su se i unutar takvoga zahtjevnog sustava arhitekti uspješno nosili s postavljenim uvjetima i nadopunjavali kvalitetnim prostorno-urbanističkim i arhitektonskim rješenjima. Podjela uloge na arhitekta urbanista i arhitekta projektanta u analiziranim

⁴⁵ „Dok sam radio jednu od najljepših splitskih kuća u ono vrijeme na Bačvicama, Splićani su je prozvali *papagalo* jer je bila prva kuća u Splitu koja je bila bojana...To su bile velike plave mrlje, a parapeti ispod prozora su bili žarko crveni. Fantastičan sklad boja.“ [*** 1996: 16]

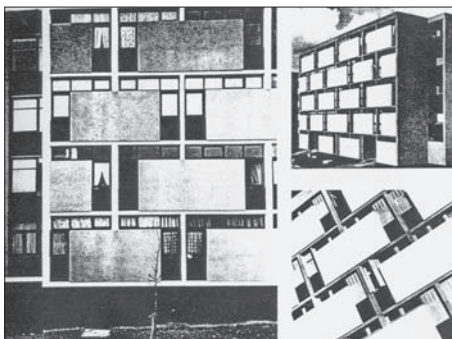
⁴⁶ ŠERMAN, 2005: 40

⁴⁷ Fabris je svoje odluke svjestan pa je obrazložio: „To su bili vojni stanovi. Vojska je tražila da stan mora imati toliko i toliko četvornih metara. Ako postavim balkon, on mi oduzima 1,75 m² od stana. Htio sam tim malim, običnim ljudima staviti balkon, ali oni ne znaju pravilno koristiti balkon, pa on ubrzo postane ropotarnica na koju svasta odlazu. Umjesto balkona, neboderu sam dao francuske prozore i boju i time sam povećao kvadraturu stana.“ [*** 1996: 16]

⁴⁸ „... kod svakog projektantskog problema uvijek postoje izvjesne potrebe koje se mogu jasno definirati u granicama između maksimalnih i minimalnih zahtjeva, a i sam izbor logičkog modela može, kako je Christopher Alexander isticao, varirati u zavisnosti od vrste i složenosti postavljenog problema!“ [JENCKS, 1985: 436]

SL 15. DETALJI GRADEVINE U CHATENAY MALABRYJU U FRANCUSKOJ, AUTORI: CANDILIS, JOSIC, WOODS, 1957.

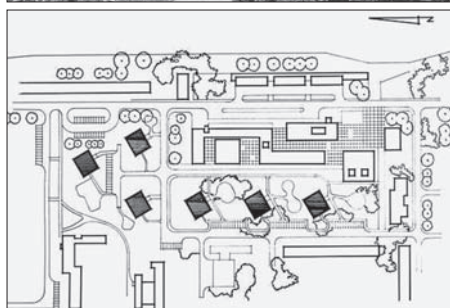
FIG. 15. BUILDING IN CHATENAY MALABRY, FRANCE, DESIGNED BY CANDILIS, JOSIC AND WOODS, DETAILS, 1957

slučajevima osigurala je kvalitetno promišljanje svih ključnih aspekata koji utječu na rezultat urbanističkog i arhitektonskog projekta, kao i temeljit pristup zadatku. Na razini urbanističkog projekta prvenstvo se davalo rješavanju međusobnih odnosa građevina i položaju unutar gradske strukture te stvaranju mikrocjelina vanjskoga prostora koji osiguravaju ugodan boravak građana. Na razini arhitektonskog projekta ovakvom su metodom rada predodređene dimenzije, postava i orijentacija novoplanirane građevine. Time se fokus zadatka u slučaju višestambenih građevina stavlja na kvalitetno rješavanje stanova kao osnovnih jedinica, potom promišljanje zajedničkih prostora stanara te na eventualno smještanje uslužnih djelatnosti u prizemlju stambenih sklopova. Kao što je utvrđeno na analiziranim primjerima, svaki od navedenih zadataka predstavlja okvir djelovanja unutar kojeg arhitekt može kreirati svoj individualni arhitektonski jezik, a o vještini samog arhitekta ovisi krajnji rezultat.

Razvijena svijest o prostoru i vremenu u kojem gradi odlika je Fabrisovih projekata za splitske stambene sklopove. Fabris koristi lokalno graditeljsko iskustvo, ali s kritičkim odmakom od tradicionalnih načina gradnje i s vjerom u nove tehnološke mogućnosti. Tradicija se u Fabrisovim projektima stoga čita na mnogo suptilnijoj razini: u evociranju ozračja tradicionalnoga mediteranskog dvora, u svjetlosnim disperzijama unutar prostorija, u organizaciji zajedničkih prostora stanara i u brojnim drugim slojevima.

Ovim je radom tako utvrđeno da se u slučaju Stanka Fabrisa radi o arhitektu razrađenoga i inventivnoga arhitektonskog izričaja kojim uspješno svladava kompleksne zadatke, ostvarujući optimalne odnose svih involviranih elemenata s idejom kvalitete života budućih stanara, dok ujedno pridonosi razvoju cjelokupnoga urbanog i kulturnog konteksta. Te su kvalitete Fabrisovih stambenih sklopova

SL. 16. SKLOP U LAGINJINOJ ULICI U ZAGREBU, AUTOR IVAN VITIĆ, FOTOGRAFIJA S KRAJA 1990-IH
FIG. 16. BLOCK IN LAGINJINA STREET IN ZAGREB, DESIGNED BY IVAN VITIĆ, PHOTO, LATE 1990S.

SL. 18. IDEJNO URBANISTIČKO RJEŠENJE ZA STAMBENO NASELJE TRNSKO U NOVOM ZAGREBU, 1959.
FIG. 18. CONCEPTUAL URBAN DESIGN FOR TRNSKO HOUSING DEVELOPMENT IN NEW ZAGREB, 1959.

postojane i danas, 50 godina nakon njihove realizacije te stoga zaslužuje adekvatno vrjednovanje kako bi se ovi vrijedni primjeri hrvatskoga modernog arhitektonskog naslijeđa mogli i u budućnosti adekvatno tretirati i štiti.

SL. 17. POGLED NA STAMBENU JEDINICU „SKALICE – GLAVIČINE” S ISTOKA, FOTOGRAFIJA S KRAJA 1960-IH
FIG. 17. VIEW OF THE HOUSING UNIT "SKALICE-GLAVIČINE" EAST, PHOTO, LATE 1960S

SL. 19. POGLED IZ ZRAKA NA STAMBENO NASELJE TRNSKO U NOVOM ZAGREBU, FOTOGRAFIJA IZ POLOVICE 1960-IH
FIG. 19. AERIAL VIEW OF TRNSKO HOUSING DEVELOPMENT IN NEW ZAGREB, PHOTO, MID 1960S

LITERATURA

BIBLIOGRAPHY

- BAČIĆ, D. (1999.), *Prolegomena za opus arhitekta Stanka Fabrisa*, „Prostor”, 17: 93-112, Zagreb
- BEGOVIĆ, B.; MIRKOVIĆ, V. (1961.), *Splitski soliteri*, „Slobodna Dalmacija”, 29.11.: 9, Split
- CANDILIS-JOSIC-WOODS (1978.), *A Decade of Architecture and Urban Design*, Karl Kramer Verlag, Stuttgart
- DOMLIJAN, Ž. (1969.), *Poslijeratna arhitektura u Hrvatskoj*, u: ŠEGVIĆ, N. (1992.), *Odabir eseja, polemika, studija i napisa o našoj arhitekturi* (ur. ŠTULHOFER, A.; UCHYTIL, A.): 74-82, Arhitektonski fakultet, Zagreb
- GALOVIĆ, K. (2003.), *Kasna moderna i vizionarstvo*, „Vijenac”, 252: 18, Zagreb
- GAMULIN, G. (1962.), *Iskidane panorame*, „Slobodna Dalmacija”, 7.4.: 4, Split
- GAMULIN, M. (1991.), *Stambena arhitektura u Splitu od 1945. do danas*, „Arhitektura”, 208-210: 28-32, Zagreb
- JENCKS, CH. (2007.), *Moderni pokreti u arhitekturi*, VII. izdanje, Građevinska knjiga, Beograd
- JURIC, Z.; VUKADIN, A. (2009.), *Analiza polemika o zgradi „Željpo” u Zagrebu 1961.-1964. godine*, „Prostor”, 37: 128-145, Zagreb
- KALOGJERA, B. (1961.), *Idejna studija gradskog centra*, „URBS”, 3: 9-33, Split
- KALOGJERA, B. (1966.a), *Novi gradski centar*, „URBS”, 6: 71-74, Split
- KALOGJERA, B. (1966.b), *Stambena jedinica Skalice-Glavičine*, „URBS”, 6: 86-88, Split
- KALOGJERA, B. (1966.c), *Blok u Ulici zrtava fašizma*, „URBS”, 6: 93-94, Split
- KECKEMET, D. (1961.), *Neboderi ili suvremeni kampanilizam*, „Slobodna Dalmacija”, 28.1.: 3, Split
- MALEKOVIC, K. (1983.), *Julije de Luca – Integracije u povijesno graditeljsko tkivo*, „Arhitektura”, 184-185: 107-112, Zagreb
- MARGARETIĆ URLIĆ, R. (2009.) *Predgovor*, u: *Slavko Jelinek – monografija*: 9-19, UHA, Zagreb
- MATOŠIĆ, D. (2012.), *Pregled arhiva i dokumentacije Urbanističkog zavoda Dalmacije – Split 1947-2008*, Državni arhiv u Splitu, Društvo arhitekata Splita, Grad Split i Sveučilište u Splitu, Split
- MULJACIĆ, S. (1969.), *Izgradnja Splita 1944-69*, „URBS”, 8-9: 17-31, 43-101, Split
- ODAK, T. (1986), *Hrvatska arhitektonska alternativa 1945-85*, u: ŠEGVIĆ, N. (1992.), *Odabir eseja, polemika, studija i napisa o našoj arhitekturi* (ur. ŠTULHOFER, A.; UCHYTIL, A.): 143-149, Arhitektonski fakultet, Zagreb
- PERKOVIĆ, L. (1957.), *Za racionalniju i socijalniju koncepciju arhitekture*, „URBS”, 1: 43-46, Split
- PERVAN, B. (1957.a), *Razvoj urbanističke službe u Splitu*, „URBS”, 1: 7-13, Split
- PERVAN, B. (1957.b), *Organizacija stambene izgradnje u Splitu*, „URBS”, 1: 47-49, Split
- PERVAN, B. (1967.), *Urbanistički biro od osnutka do danas*, „URBS”, 7: 7-12; 67-83, Split
- RASIĆA, B. (1960.), *Boja – plasticna determinanta u arhitekturi*, „Arhitektura”, 97-99: 35-43, Zagreb
- ŠEGVIĆ, E. (2010.), *Građevno poduzeće Tehnogradnja Split*, u: *Zbornik zajednice udruga inženjera Splita u povodu 100. obljetnice djelovanja* (gl. ur. PIPLOVIĆ, S.): 283-285, ZUIS, Split
- ŠEGVIĆ, N. (1950.), *Stvaralacke komponente arhitekture FNRJ*, „Urbanizam i arhitektura”, 5-6: 5-16, Zagreb
- ŠEGVIĆ, N. (1957.), *Nekoliko asocijacija o najnovijem arh. razvitku Splita*, „URBS”, 1: 35-43, Split
- ŠEGVIĆ, N. (1960.), *Na temu 51 576 stanova godišnje*, „Arhitektura”, 97-99: 5-6, Zagreb
- ŠERMAN, K. (2005.), *Kontekst, igra, znak: Stambena zgrada Laginjina 7-9, Zagreb, 1957-1962.*, „Arhitektura – Ivan Vitić”: 27-47, Zagreb
- ŠPIRIĆ, E. (1998.), *Stanko Fabris*, „Čovjek i prostor”, 524-535: 62, UHA, Zagreb
- TUŠEK, D. (1994.), *Arhitektonski natjecaji u Splitu 1918-1941.*, Društvo arhitekata Splita, Split
- TUŠEK, D. (1996.), *Arhitektonski natjecaji u Splitu 1945-1995.*, Građevinski fakultet Sveučilišta u Splitu i Društvo arhitekata Splita, Split
- TUŠEK, D. (2011.), *SPLIT: Arhitektura 20. stoljeća – vodič*, Građevinsko-arhitektonski fakultet Sveučilišta u Splitu, Split
- VLAHOVIĆ, I. (1962.), *Da ne bude kasno*, „Slobodna Dalmacija”, 12.5.: 4, Split
- VILIĆ, R. (1962.a), *Širi se Moderni grad*, „Slobodna Dalmacija”, 24.9.: 6, Split
- VILIĆ, R. (1962.b), *Rekord u stambenoj izgradnji*, „Slobodna Dalmacija”, 14.12.: 8, Split
- UCHYTIL, A.; BARIŠIĆ MARENIĆ, Z.; KAHROVIĆ, E. (2009.), *Leksikon arhitekata Atlasa hrvatske arhitekture XX. stoljeća*, Arhitektonski fakultet, Zagreb
- UCHYTIL, A. (2003.), *Stratificiranje projektantskog opusa arhitekta Nevena Šegvića*, „Prostor”, 11 (2 /26/): 145-156, Zagreb
- *** (1962.), *Diskusija o promašenom arh. rješenju fasade*, „Slobodna Dalmacija”, 02.10.1962: 6, Split
- *** (1967.), *20 godina urbanističke organizacije*, „URBS”, 7: 6, 67-85, Split
- *** (1973.), *25 godina urbanističke organizacije*, „URBS”, 8: 6-20, 118-122, 133, Split
- *** (1981.), *Stanku Fabrisu nagrada „Vladimir Nazor”*, „Čovjek i prostor”, 97: 7, UHA, Zagreb
- *** (1996.), *Interview*, „Čovjek i prostor”, 505-507: 15-18, UHA, Zagreb

IZVORI

SOURCES

ARHIVSKI IZVORI

ARCHIVE SOURCES

- Državni arhiv u Splitu, Glagoljaška 18, Split [DAS]
- Sveučilište u Zagrebu, Arhitektonski fakultet, Kaciceva 26, Zagreb [AF]
- Sveučilište u Splitu, Fakultet građevinarstva, arhitekture i geodezije, Matice hrvatske 15, Split [FGAG]
- Arhiv Urbanističkog zavoda Dalmacije [DAS-URBS]
- Arhiv znanstvenoistraživačkog projekta „Atlasa hrvatske arhitekture u 20. stoljeću” [AF-AHA]
- Arhiv znanstvenoistraživačkog projekta „Arhitektura Splita u 20. stoljeću” [FGAG-AS20]
- Arhiv Kabineta za višestambeno stanovanje [FGAG-KVS]
- Arhiv Vuka Bombardellija [FGAG-VB]

INTERNETSKI IZVORI

INTERNET SOURCES

- <http://www.d-a-z.hr/hr/projekti/6-nebodera-u-trnskom,689.html#>
- <http://www.novi-zagreb.info/kvartovi/trnsko/>
- http://en.wikipedia.org/wiki/Congr%C3%A8s_International_d'Architecture_Moderne
- http://www.paca.culture.gouv.fr/dossiers/xxeme_marseille/monographies/1428_super_belvedere/belveder.htm

IZVORI ILUSTRACIJA

ILLUSTRATION SOURCES

SL. 1.	Hrvatska osnovna karta grada Splita i FGAG-VB (docrtao H. Bartulović)
SL. 2., 4., 5., 7., 8., 11.	FGAG-KVS (docrtao H. Bartulović)
SL. 3.	ŠEGVIĆ, 2010: 290
SL. 6., 9.	FGAG-VB
SL. 10.	FGAG-AS20 (docrtao H. Bartulović)
SL. 13.	KALOGJERA, 1966.c: 94
SL. 12.	KALOGJERA, 1966.a: 73
SL. 14.	CANDILIS, 1978: 38
SL. 15.	CANDILIS, 1978: 84
SL. 18., 19.	http://www.d-a-z.hr/hr/projekti/6-nebodera-u-trnskom,689.html# (01.06.2012.)
SL. 16.	ŠERMAN, 2005: 40
SL. 17.	FGAG-AS20

SAŽETAK

SUMMARY

THREE HOUSING COMPLEXES IN SPLIT DESIGNED BY STANKO FABRIS IN 1960S
STANDARDIZED HOUSING UNITS IN DIFFERENT SETTINGS

This article examines the processes of developing residential architecture in the late 1950s and early 1960s in Split, within the new social and political context of Croatia in the post-war period. The insights are obtained through analysis of three housing complexes designed by Stanko Fabris, as the Head of Architectural Design Office Zagreb.

The lack of housing became a critical issue in cities strongly affected by the World War II devastation. In Split, 43% of residential space was destroyed or damaged, what resulted in a very low standard of living, as well as in the need for intensive construction of housing and renewal of urban fabric. With the constant increase in the city's population, fast and efficient housing solutions were set as a primary task for all relevant experts and authorities. The extent of these tasks demanded a thorough reorganization of the established work-process, the engagement of professional staff, and the establishment of new institutions such as the Bureau for Urban Planning. It also demanded the establishment of large building companies that were able to apply new building technologies and quickly build inexpensive mass housing. The role of the architect within such circumstances was reexamined, as can be observed in the cases analyzed in this article.

Enacted was a division of architect's roles into "architect as urban planner" and "architect as designer", what provided a possibility for efficient assessment and elaboration of all key aspects that influence the outcome of the project. At the level of urban planning, primacy was given to solving relations between the building and its urban setting, and to the creation of coherent outdoor spaces which contribute to the quality of citizens' everyday life. In this way, the size, placement and volumetric arrangement of newly planned buildings were defined at the level of planning. At the level of architectural design, the architect was expected to skillfully study the possible variations of housing units in order to define best solutions.

While most of design projects for residential buildings were commissioned directly, some were the

[Translated by: authors]

result of architectural competitions, and some solutions were applied based on a positive experience of previous construction processes. The observed housing complexes designed by the architect Fabris can be classified in the second and third group. While the Držiceva-Višeslavova complex (1959-62) was developed from an award-winning competition entry, the other two, that in Homeland War Street (1960-63) and that on Glavicine (1960-65) were elaborations of urban development projects made by the Urban Development Bureau of Split under the directorship of Berislav Kalogjera. Stanko Fabris (Split, 1909 – Zagreb, 1997) appeared on the Croatian architectural scene in 1940s and achieved the peak of his career in the 1960s. He was a recipient of many professional awards, among which two for the lifetime achievement – "Vladimir Nazor Award" (1981) and "Viktor Kovacic Award" (1995). His first realizations were in the sphere of residential architecture, followed by significant realizations in public and industrial architecture. Thanks to studying abroad (he graduated from the École Nationale Supérieure d'Architecture et des Arts Décoratifs in Brussels in the class of Henry van de Velde in 1939), he developed a contemporary architectural language focused on exploring the potentials of new materials that were beginning to enter practice. Concrete skeleton systems, high-wall girders, steel structures, aluminum openings with large glass surfaces – all were elements that he skillfully used in his designs, respecting the Corbusian principles of modern architecture.

In the analyzed housing complexes, excellent organization of apartments, along with the modern building technology, allowed for a greater freedom in the façade design. The façades were treated as envelopes independent from the internal layout, what enabled the development of a specific neoplastic design, characterized by meticulous studies of insulation, exact articulation of function and marked plasticity of façades. This was a new approach introduced in Croatia precisely by Fabris, which connected him with the contemporary de-

signs of the French architectural office Candilis-Josic-Woods. The treatment of the façade openings not as separate holes in a wall but as elongated slots spanning the full floor height, which can then illuminate the entire room and enable unobstructed views to the outside, were elements shared by both Fabris and the French group.

Fabris' approach was, further on, characterized by an awareness of the spatial context in which his buildings were set. Local features were evidently present but always with a critical detachment from the traditional ways of building and with a faith in new technological potentials. The tradition here was reflected primarily in the evocation of an atmosphere of a traditional Mediterranean courtyard, in the quality of light and its dispersion in the interiors, and in creating common residential areas.

The method of using standardized housing units on various urban locations was the result of the need for rationalization of the building process, expected to reduce the construction costs. However, the attained quality lies precisely in the ability to achieve, despite standardization, convincing overall formal differentiation and variety. None of the three analyzed residential towers, namely, had the same height, they all used different color schemes, geometrical play of elements and diverse elaborated polychromy, which nevertheless maintained an overall formal harmony. The plasticity of façades was developed in correlation with the organization of the apartments, so the variations on the façades created effects that were sensed also in the interiors, producing a range of different spatial and visual experiences.

Stanko Fabris developed here an innovative and sophisticated architectural language, which he successfully used in solving highly complex design assignments. By optimizing all related elements, he achieved excellent living spaces and improvements of concrete urban settings. These qualities are present even today, what proves these housing complexes as valuable representatives of Croatian modern architectural heritage worth protecting.

HRVOJE BARTULOVIĆ
ANDREJ UCHYTIĆ
KARIN ŠERMAN

BIOGRAFIJE

BIOGRAPHIES

HRVOJE BARTULOVIĆ, dipl.ing.arh., znanstveni je novak-asistent. Studij arhitekture završio je 2007. na Arhitektonskom fakultetu u Zagrebu, gdje trenutno pohađa doktorski studij.

Dr.sc. **ANDREJ UCHYTIĆ**, dipl.ing.arh., redovni je profesor na Katedri za arhitektonsko projektiranje i Katedri za teoriju i povijest arhitekture. Voditelj je znanstvenoistraživačkog projekta „Atlas hrvatske arhitekture 20. stoljeća“. Magistrirao je 1990., a doktorirao 2002.

Dr.sc. **KARIN ŠERMAN**, dipl.ing.arh., izvanredna je profesorica na Katedri za teoriju i povijest arhitekture. Magisterij znanosti stekla je na Harvardu 1996., a doktorat znanosti na Arhitektonskom fakultetu u Zagrebu 2000.

HRVOJE BARTULOVIĆ, Dipl.Eng.Arch., junior researcher. He completed his architecture degree in 2007 at the Faculty of Architecture in Zagreb where he is currently a Ph.D. student.

ANDREJ UCHYTIĆ, Ph.D., Dipl.Eng.Arch., Full Professor in the Department of Architectural Design and the Department of History and Theory of Architecture. He is head of the project "Atlas of the 20th Century Croatian Architecture". He received his M. Sc. degree in 1990 and his Ph.D. in 2002.

KARIN ŠERMAN, Ph.D., Dipl.Eng.Arch., Associate Professor in the Department of the Theory and History of Architecture. She received her Master's degree from Harvard University in 1996 and her Ph.D. degree from the Faculty of Architecture in Zagreb in 2000.

